

ZÖLDHELYI ZSUZSA

AZ OROSZ IRODALOM MAGYAR FOGADTATÁSA A XIX. SZÁZADBAN

1

Jóval mielőtt orosz irodalmi művek magyar fordításai megjelentek volna, általában német nyelvű forrásokra támaszkodó rövid közlemények láttak napvilágot a távoli Oroszországról, az orosz egyetemekről, a II. Katalin uralkodása alatti kulturális eseményekről. Németországban 1820 és 1827 között megjelent Karamzin¹ élete főműve, az orosz történelem befejezetlenül maradt rendkívül jelentős szintézise, amely számos orosz írónak alapvető forrásanyaga volt, például Puskin *Borisz Godunov* című tragédiája is Karamzin tényanyagára épül. Horváth István, a neves történész a német kiadásról publikált recenziójában tájékoztatta a magyar olvasókat Karamzin tevékenységéről.²

Az első orosz művek (sokszor a szerző nevének feltüntetése nélkül vagy adaptáció formájában) csak néhány évvel a legkorábbi hírek után láttak nálunk napvilágot. Magyarországon kisebbek voltak az orosz irodalommal való megismerkedés lehetőségei, mint a szláv országokban vagy mint Németországban.³ A német sajtóban már az 1740-es évektől megjelentek hírek az orosz irodalomról, több orosz író meglátogatta Goethét Weimarban, sokan jártak Karl August Varnhagen von Ense berlini „orosz szalonjába”, ahol orosz írókról és műveikről beszélgettek. Varnhagen, az orosz irodalom népszerűsítője, jó néhány orosz író (például Zsukovszkijt, Turgenyevet, Ogarjovot és másokat) személyesen is ismert. Hasonlóképpen nagyszámú orosz író, irodalmár látogatja Prágát, a szláv kultúra jelentős központját. A magyar kultúra képviselőinek nem alakulhatott ki ilyen közvetlen kapcsolata orosz írókkal.

Jelentős szerepet játszott a szláv irodalmak, így az orosz irodalom magyarországi megismertetésében is Toldy Ferenc (1805–1875) és Kazinczy Gábor (1818–1864). Toldy Ferenc, a német származású jeles irodalomtudós és kritikus, a magyar irodalomtörténet-írás megalapozója, az 1830–1840-es évek magyarországi

¹ N. M. Karamzin (1766–1826) orosz író, kritikus, történész.

² HORVÁTH István: Geschichte des Russischen Reiches. In: *Tudományos Gyűjtemény*, 1828. 2. k. 104–109.

³ Csak az egyszerűség kedvéért hívom így az akkor még nem létező egységes Németországot.

kulturális életének egyik vezető személyisége elsőként hívta fel olvasói figyelmét a szláv irodalmakra. Az orosz költők közül kiemelte az önnön romantikus beál-lítottságához közel álló Zsukovszkijt, ismertette Puskin egyes poémáit. A szomszédnépek irodalmáról publikált sorozatában a magyar, cseh, lengyel, orosz és más népek harmonikus kulturális kapcsolatainak fontosságát hangsúlyozza. Ha-sonló elveket vall tanítványa, az író és műfordító Kazinczy Gábor (1818–1864), aki több cikket tett közzé orosz írókról, például német folyóiratból vett adatok alapján írt Puskin haláláról, a cseh Purkynje⁴ ugyancsak német nyelvű tanulmá-nya nyomán ismertette *A pikk dáma*, *A kapitány lánya*, *Belkin elbeszélései* című Puskin-műveket, említést tett V. Odojevskij elbeszéléseiről.⁵

Toldy és Kazinczy olyan időszakban publikálta tanulmányait a szomszéd népek irodalmáról, amikor a magyar közvélekedés e népekről és Oroszországról igen ellenséges volt. Kazinczy elítélően ír erről a hangulatról, és felteszi a kérdést: ugyan milyen eredményeket értek el a magyarok a politika, irodalom, népműve-lés terén, amelyeknek alapján ily nevetséges göggel viseltetnek e népek iránt? „A válasz egyszerű: semmilyeneket. Testvérek vagyunk, senki rabjai, s egyenlően osztjuk meg egymással az apai örökséget”.⁶

Az 1840-es évek végén, amikor az orosz csapatok támogatták a Habsburgo-kat a magyar forradalom leverésében, felerősödött az oroszellenes hangulat Ma-gyarországon. Néhány év múlva azonban olyan neves magyar költők, mint Arany János (1817–1882), Vajda János (1827–1897) megengedhetetlenek nyilvánították, hogy sokan a kitűnő orosz írókat a cári hatalommal azonosítják. Jókai Mór az 1849 utáni években ellenségesen írt Oroszországról, később azon-ban sokkal differenciáltabban ítélte meg a helyzetet, már megkülönböztette a népet a cárizmus hivatalos képviselőitől. „Az orosz diplomáciától visszaria-dunk, mert a rideg abszolutizmust képviseli; kárhozzatjuk benne nem az orosz-t, de az abszolutizmust, mely elveinknek ellensége, akármely nemzettől jöjjön”.⁷ „Az orosz *kormány*nak van kancsukája, vannak szibériai ólombányái, vannak vérrel írt ukázai; de az orosz *nemzet*nek van szabadság utáni vágya, mit demok-rata egyletei fenyegetve hirdetnek a világnak, van hatalmas literatúrája, mely-nek magas lelkű bajnokai az általános szellemi jobblétért, a nagy koreszmékért küzdenek...” – írta.⁸

Az 1820–1840-es években a magyar olvasók még keveset tudtak az orosz iro-dalomról, elsőként Bulgarin, Puskin, Lermontov, Gogol egy-egy műve látott ma-

⁴ Johannes Evangelista Purkynje (1787–1869) világhírű cseh fiziológus.

⁵ KAZINCZY Gábor: Pillantás az orosz literatúrára 1837-ben. In: *Tudománýtár*, 1838. 2. k. 301–305.

⁶ KAZINCZY Gábor: Felföld. In: *Athenaeum*, 1839. 2. k. 246.

⁷ JÓKAI Mór: *Szabadság a hó alatt*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. 236.

⁸ JÓKAI Mór: Kivel szövetkezzünk? *A Hon*, 1867. szeptember 3. 4.

gyar nyelven napvilágot.⁹ Az 1850-es évektől kezdve azonban nem utolsósorban az Angliában emigrációban élő Herzennek¹⁰ és a számos nyugat-európai íróval kapcsolatot tartó Turgenyevnek köszönhetően ez a helyzet megváltozott, s az addiginál jóval több hírforrás állt rendelkezésre. Éppen Herzen tevékenységével függnek össze azok a hírek is, amelyek a szabadságharc leverése után sajtónkban napvilágot látnak. 1855-ben olyan névtelen tanulmány jelenik meg a Budapesti Hirlapban az orosz irodalomról, amely sokkal mélyebb, alaposabb elemzést nyújt az orosz írók műveiről, mint az előzőleg Magyarországon publikált értékelések.¹¹ Ez a cikk Herzen *A forradalmi eszmék fejlődése Oroszországban* című terjedelmes tanulmánya egyes részeinek erősen lerövidített fordítása. A szöveg ilyen megcsonkított formában – az eredetitől eltérően – nem mondható forradalminak, de a cikk magyar nyelven való publikálása még így is jelentős: az abszolutizmus korában elsőként nyújt hiteles képet az orosz irodalom és társadalom fejlődéséről.

1853-ban napvilágot lát a Szépirodalmi Lapokban – amelynek Gyulai Pál a segédszerkesztője és Arany János az egyik munkatársa – Gogol német közvetítőszövegből fordított *Egy kép a régi jó időkben* (*Смартосветские помещику*) című elbeszélése.¹² 1855-ben adják ki Puskin *A pikk dáma* (*Пиковая дама*),¹³ 1857-ben *A hófürgeteg* (*Метель*) című írását.¹⁴ 1855-ben folytatásokban megjelenik Lermontov *Korunk hőse* című regénye,¹⁵ s ezzel egyidejűleg *Izmail-bej* (*Cserkesz kép*) és *Hadzsi Abrek* (*Cserkesz novella*) című poémái¹⁶ magyar nyelven az első orosz verses művek – ezt megelőzően csak orosz prózai alkotások jutottak el a magyar olvasókhoz. E jelenség talán azzal magyarázható, hogy bár a magyar irodalomban a líra a vezető műfaj, növekszik az érdeklődés a próza iránt, a még csak fejlődni kezdő magyar széppróza azonban nem tudja az igényeket kielégíteni.

Az 1850-es években kezdődik Turgenyev magyarországi útja. Diadalútnak is mondhatnánk, mert évtizedekig ő volt nálunk – mint egyébként a németeknél, a franciáknál is – a legnépszerűbb orosz író. A Turgenyev-művek világa érthető volt a magyar olvasók számára, a kritika is felhívta a figyelmet a patriarchális orosz nemesi élet és a magyar udvarházak egyre anakronisztikusabb helyzete közötti rokon vonásokra. Az olvasók Turgenyev regényeiben a pusztuló nemesi élet megható és részben együtt érző rajzát látták.

⁹ F. V. Bulgarin: *A vendégség* (1834); részlet a *Mazeppából* (1847); Puskin: *A lövés* (1839); Gogol: *A hintó* (1847). Bulgarin nem volt tehetségtelen író, de nevéhez fűződnek Puskin és más kortársai elleni kirohanások.

¹⁰ A. I. Herzen (1812–1870) jeles orosz prózaíró, publicista, politikus.

¹¹ Az orosz irodalom. *Budapesti Hirlap*, 1855. 694–695. sz. 3838, 3842–3843.

¹² Sükei Károly fordítása. *Szépirodalmi Lapok*, 1853. 41–43. sz. 650–654, 666–670, 681–686.

¹³ Fordította Úrházy György. *Divatcsarnok*, 1855. 24–27. sz.

¹⁴ *Nővilág*, 1857. 42. sz. 657–666.

¹⁵ Fordította: Falk Zsigmond és Vajda János. *Magyar Sajtó*, 1855. 88–144. sz.

¹⁶ Fordította: Vadnai Károly. *Hölgyfutár*, 1855. 237–238, 240. sz.

Művei, például 1858-ban a *Мумы*,¹⁷ a *Boriszovna és unokaöccse (Татьяна Борисовна и ее племянник)*,¹⁸ *Három arckép (Три портрета)*¹⁹ című elbeszélések sokáig francia és német közvetítéssel jutottak el a különböző jellegű magyar folyóiratokba.

Turgenyev megjelenése előtt az előző korszak írói, Puskin, Lermontov, Gogol képviselték nálunk az orosz irodalmat, Turgenyev volt az első orosz kortárs író, akivel a magyar közönség megismerkedhetett. Először csak hírek érkeztek róla elsősorban német, részben francia forrásokból, majd a német irodalomhoz hasonlóan főleg mint az *Egy vadász feljegyzéseinek* szerzőjére figyeltek fel rá a magyarok és a Monarchia keretében élő szláv népek. Az 1850-es évek második felétől sorra jelentek meg az *Egy vadász feljegyzéseiből* kiemelt, nálunk is nagy érdeklődést kiváltó karcolatok, elbeszélések, s a róluk írott ismertetések. Az új szemléletet képviselő ifjú nemzedék jeles kritikusa, Szana Tamás például mindenekelőtt azt hangsúlyozza, hogy Turgenyev nem idealizálja műveinek szereplőit. Hogy ezt minél szemléletesebben bizonyítsa, Szana a vadászciklust a *Tamás bátya kunyhójával* veti egybe, s megállapítja, hogy a két, sok tekintetben hasonló szándékú író ábrázolásmódja között óriási a különbség:

Beecher Stowe regénye ékesen szóló, lelkes védbeszéd a négerék mellett, s rabszolgái valóságos példányképei a nemeslelkűségnek;²⁰ Turgenyev nem eszményít, hanem kérlelhetetlen igazsággal azt mutatja ki, hogy a jobbágy-ság intézménye rosszá tesz mindenkit, az urakat éppúgy, mint a szolgákat, s hogy megöröklött jótulajdonságok birtokában is gonosszá lehet, sőt, lesz is az ember, a jogtalanság és önkény uralma alatt.²¹

A „vadászfeljegyzéseket” regények követték, elsőként *A nemesi fészek* vált ismertté 1862-ben, három évvel oroszországi megjelenése után. Még az író életében szinte minden műve napvilágot látott magyarul, számos tanulmány foglalkozott tevékenységével, több magyar íróra hatott.

Gyulai Pál egyike az elsőknek, akik felhívják a figyelmet Turgenyevre: *A nemesi fészekről* írt ismertetésében (1862),²² mint írásaiban általában, a regényt saját esztétikai nézeteinek hangsúlyozásával mutatja be. Érdekes kettősség alakul ki: míg az olvasókat a regény romantikus ízlésnek megfelelő líraisága, a szerelem emocionális, zenei motívumokkal kísért ábrázolása vonzza, Gyulai Turgenyev

¹⁷ Mumunia. *Pesti Napló*, 1858. 85–87. sz.

¹⁸ Egy vadász feljegyzéseiből. *Pesti Napló*, 1858. 108–111. sz.

¹⁹ Fordította: Sárváry Elek. *Déliab*, 1858. 46–48. sz.

²⁰ Harriet Beecher Stowe (1811–1896) amerikai írónő harcolt az amerikai rabszolgák felszabadítása érdekében.

²¹ SZANA Tamás: Turgenyev. *Koszorú*, 1882, 252, 1–2. sz. 65.

²² *A nemesi fészek*. Fordította: Greguss Gyula; GYULAI Pál: *A nemes fészek. Szépirodalmi Figyelő*, 1862. 2. k. 20. sz. 315–316.

művének realiztikus vonásait emeli ki. Cikkében némileg eltúlozza a magyar és az orosz viszonyok közötti hasonlóságot, a „nép-nemzeti” elem jelentőségét, az orosz és a magyar költők elégedetlenségét a politikai és társadalmi viszonyokkal. Gyulai a nép-nemzeti iskola álláspontjáról harcot hirdet a romantikus írók, mindenekelőtt Jókai ellen, s a *Nemesi fészek*ben is az önnön realizmus-elképzeléseinek megfelelő vonásokra, a cselekmény meggyőző motiváltságára, a szereplők jellemének pszichológiai hitelességére, az orosz atmoszféra hű ábrázolására hívja fel a figyelmet. Turgenyev – mint írja – „következetes realista”, aki sosem alacsonyodik le a fotografáláshoz. Ugyanakkor a klasszikus kompozíciót számon kérve a regény felépítését némileg szétesőnek ítéli. Emellett Gyulai az „eszményítő realizmus” hirdetőjeként – mint ezt több értekezésében kifejti – feltétlenül szükségesnek tartja a „költői igazságszolgáltatást”, s ez természetesen nem esik egybe az orosz realista írók szemléletével.

Számos ok határozhatja meg, hogy milyen orosz műfajok vonják magukra a monarchia területén élő magyar és szláv fordítók figyelmét, s hogy milyen művek számíthatnak olvasóik érdeklődésére; ebben egyebek mellett kétségtelenül szerepet játszik, mennyire ismerik az oroszországi viszonyokat. Az 1860-as években és az 1870-es évek első felében a magyar, szlovák, horvát olvasók például Turgenyev lírai elbeszéléseinek, illetve az *Egy vadász feljegyzései* ciklus falusi életet, embereket ábrázoló karcolatainak, regényei közül pedig a *Nemesi fészek* általános emberi vonatkozásainak befogadására voltak felkészülve. Az orosz birodalom keretében orosz elnyomás alatt élő lengyelekhez viszont helyzetük, sajátos problémáik miatt nem a szerelmi történetek, a lírai természetleírások, a cselekvésre képtelen „felesleges emberek”, még csak nem is a mindent tagadó Bazarov, hanem a nemzeti felszabadításért harcoló hősök, s az őket ábrázoló regények álltak közel. Ez magyarázza Turgenyev *Napkelte előtt* (*Накануне*, 1860; vö.: *A küszöbön*) című regényének óriási népszerűségét: bolgár hőst, aki hazájának a török elnyomás alóli felszabadításáért harcol, a lengyelek a saját törekvéseikkel azonosították. (Annak is híre ment, hogy Turgenyev eredetileg lengyel hőst szerepeltetett, ami persze nem felelt meg a valóságnak.) A Bulgáriában oly népszerű regényt a mi közönségünk politikai okokból csak nagy késéssel, 1887-ben ismerhette meg, mivel az orosz–török háború idején az Osztrák–Magyar Monarchia a törökök mellett foglalt állást, s így nem lehetett olyan regényt közzétenni, amelynek pozitív hőse a török hatalom ellen harcol.

Külföldön, adott esetben például a monarchia népei körében nem értették meg az oroszországi politikai csoportok, a különböző nemzedékek bonyolult problémáit, amelyek több Turgenyev-regény középpontjában álltak. Ennek legszembetűnőbb példája az *Apák és fiúk* (1862) fogadtatása, értelmezése. E regény körül különösen heves, évekre elhúzódó vita bontakozott ki Oroszországban – az 1860-as évek rendkívül feszült légkörében a társadalmi csoportok egyike sem értett egyet Turgenyev szemléletével, az író több oldalról is támadták. Világos volt, hogy az „apák” és „fiúk” megjelölés társadalmi kategóriákra utal, az

„apák” nyilvánvalóan Turgenyev nemzedékéhez tartoznak, míg a „fiúk”, első-sorban Bazarov, de bizonyos tekintetben barátja, Arkagyij is, már egy új, feszültségekkel teli korszak gyermekei. Mint az életben, ezek a fiatalok a regényben is természettudományokkal foglalkoznak, Bazarov – az új korszak új hőseként – nem nemesi, hanem plebejus családból származik. Más tekintetben is különbözik az orosz „felesleges emberektől”: minden napjának tartalma van, kísérleteket végez, készül jövőre hivatására. Bazarov erős egyéniség, „nihilista”, vagyis mindent tagad, elméletei a rombolásról az anarchizmus előfutárainak szemléletét tükrözik: nem ismer tekintélyeket, nem fogad el semmit, aminek helyességéről maga nem győződött meg, gyűlöli az arisztokratákat, a liberális frázisokat, mindent gyökeresen akar megváltoztatni. Materializmusába vulgáris elemek vegyülnek, minden cselekedetében a szűk értelemben vett „hasznosság” vezeti. Csak a természettudományokat becsüli, gúnyolja a művészetet, semmibe veszi Raffaellót, Puskit, a zenét. Minden érzelmi megnyilvánulásról, a szerelemről is cinikusan nyilatkozik. A liberális érzésű Arkagyij elhúzódik tőle, nem tudja osztani szélsőséges nézeteit.

Turgenyev regénye a korabeli vitákhoz kapcsolódik, az író szembenállását fejezi ki a forradalmi demokratákkal, akik véleménye szerint számos érdemük mellett bukásra vannak ítélve. Ezt példázza a tragikusan magányos, eleve pusztulásra ítélt Bazarov, aki győzelmet arat vitapartnerei felett, de nem tud megküzdeni önmagával, nem tudja betartani a maga szabta rideg normákat (a szerelmet tagadó hős fellángoló szerelme is erről tanúskodik).

Az *Apák és fiúk*ről kialakult heves viták középpontjában eleinte kizárólag a regényben ábrázolt helyzetek, személyek *politikai* értelmezése állt, ám később társadalmi vonatkozásai mellett művészi színvonala is előtérbe került, Európa-szerte számos dicsérő vélemény is elhangzott róla, Thomas Mann szerint például az *Apák és fiúk* „európai remekmű a társadalmi regény műfajában”.

Magyarországon az *Apák és fiúk* csak évekkel oroszországi publikálása után vonta magára a figyelmet, akkor, amikor már az utolsó Turgenyev-regény, a *Töretlen föld* (*Ночь*) is ismertté vált.

Az 1870-es évektől az európai sajtó, így a magyar sajtó is sokat foglalkozott a nihilistáknak nevezett orosz forradalmi narodnyikok (anarchisták) terrorakcióival. Oroszországról nálunk elítélő vélemény alakult ki, s ehhez hozzájárultak olyan, az orosz társadalmi rend ellentmondásait, igazságtalanságát bíráló orosz művek magyar fordításai is, mint például Gogol *Holt lelkek* (1874), Csernisevskij *Mit tegyünk* című regénye (1877). De Oroszország negatív megítélésében szerepet játszott az is, hogy a Monarchia szláv nemzetiségei Moszkvát tekintették szellemi központjuknak, és nálunk rendkívül népszerűtlen pánszláv nézeteket vallottak. A Csernisevskij-regény magyar utószavának írója például (nyilván a Monarchia szláv lakossága iránti ellenszenvétől vezérelve) kijelenti, hogy az abszolutizmus, a despotizmus a hatalom gyakorlásának tipikusan szláv formái, ezért nagyon fontos Magyarországon a pánszlávizmus elleni harc.

A nihilizmustól való félelem oda vezetett, hogy e mozgalom előtörténetét is vizsgálni kezdték, s ilyen összefüggésben említették a *Mit tegyünk* és az *Apák és fiúk* című regényt. Az *Apák és fiúk*at magyar nyelven oroszországi megjelenése után öt évvel, 1867-ben folytatásokban közölték, (könyv alakban) csak 1886-ban látott napvilágot); ekkor a német és a magyar kritikusok Turgenyevet valóságos jósnak nevezték, aki Bazarov alakjában már az 1860-as évek elején ábrázolta a nihilistát.

A liberális elveket valló Turgenyev az orosz társadalom békés úton történő europaizálását szorgalmazza, s titokban anyagilag támogatja a *mérsékelt* narodnyikokat, akik szintén nem hívei sem a kormány önkényének, sem a mindent elpusztító, erőszakos változtatásoknak. Turgenyev külföldről is nyomon követi az oroszországi eseményeket. Utolsó regénye, a *Törtetlen föld* nem tartozik művészi-
leg legkiegyensúlyozottabb írásai közé, mégis igen jelentős, a kor legfontosabb problémáit, konfliktusait bemutató, szinte történelmi dokumentum értékű mű. Oroszországi megjelenését (1877) Németországban, Franciaországban és Ausztriában rövidesen három különböző fordítás követte, s még ugyanebben az évben német közvetítéssel könyv alakban magyar nyelven is napvilágot látott. Az író azokat a lelkes fiatalokat ábrázolja, akik elhagyják gazdag családjukat, hogy a nép közé menjenek, s a cári hatalom elleni forradalomra mozgósítsák a parasztokat. Ezeknek az ifjú narodnyikoknak romantikus elképzelései vannak az elmaradt gondolkozású parasztságról, Turgenyev viszont tisztában van a reális helyzettel. A *Törtetlen föld*ben a naiv népbárát fiatalok egyik parasztnak öltözött, elvont elméleteket prédikáló vezetőjét a muzsikok kinevetik, nem hallgatják végig, s a „realizmus romantikusa”, nem tudván elviselni a kudarcot, öngyilkos lesz. Egy másik, eszméit merev makacssággal hirdető, a valóságos körülményeket figyelmen kívül hagyó fiataalt a muzsikok megkötöznék, és átadják a rendőröknek. Sok a valóságelem abban, ahogyan Turgenyev ezeket a jó szándékkal teli, de tapasztalatlan fiatalokat bemutatja.

A német és a magyar lapokban is több ismertetés jelenik meg Turgenyev új regényéről, ám a recenzensek néhány kivételtől eltekintve csak a *Törtetlen föld* politikai mondanivalójával foglalkoznak, és alig említik esztétikai vonatkozásait.

Az orosz nihilizmussal kapcsolatos ellenséges érzések az irodalomkritikában is hangot kapnak, s ennek kapcsán több cikkben felmerül a kérdés, vajon milyen viszonyban van Turgenyev a „nihilistákkal”. A külföldi kritikusok közül is többen úgy vélik, hogy rokonszenvez velük, erre utal az is, hogy *A küszöb* (*Порог*) című prózai költemény rövidített változata magyarul *A nihilisták dala* címen jelenik meg. Mindezek az állítások differenciálatlanul, leegyszerűsítve értelmezik Turgenyev bonyolult kapcsolatát a narodnyikokkal, akiknek – mint már erről szó volt – csak mérsékelt szárnyával rokonszenvezik az író.

A szélsőséges nihilisták ábrázolása az 1870-es években több szépirodalmi műben megjelenik, ezek közül Dosztojevszkij *Ördögök* és Jókai Mór *A jövő század regénye* érdemel említést.

Gyulaihoz hasonlóan a nép-nemzeti iskola követelményeinek szemszögéből szemléli az orosz irodalmat Arany János is. Arany levelei, egyes cikkei és a *Szép-irodalmi Figyelő* szerkesztői üzenetei arról tanúskodnak, hogy figyelemmel kísérte Puskin és Lermontov tevékenységét. A költészet megújulását főleg a népköltésztől váró Arany Puskin műveiből a folklór jellegűeket emeli ki,²³ az *Anyeginre* pedig mint a „több-kevésbé romantikai vegyülettel modernizált eposz” létjogosultságának egyik példájára hivatkozik. Lermontov művészetében megvalósítva látja a „költetni, mégis igaz maradni” elvét, verseiben kiemeli „a valóság báját”, az eredeti benyomások frissességét, külsőleg a díszítmény, belsőleg az érzület igaz voltát. Lermontov „mint hazafi is oly boldogtalan, hogy el kell fordulnia hona véren vett dicsőségétől, amely bajonettkre támaszkodik...”²⁴ A kortárs orosz próza képviselőit Arany kevésbé ismerte. Gogol az egyetlen, akire felfigyelt: 1861-ben német közvetítőszövegből lefordította 1842-ben íródott *A köpönyeg* című elbeszélését – közel állhatott szívéhez a szerencsétlen, elesett kisember részvételteli ábrázolása, talán ezért is használta többször álnévként az „Akakij Akakijevice” nevet. Gogol többi műve csak jóval később, az 1870-es évektől jutott el a magyar olvasókhhoz.

Arany János fia, Arany László bizonyára apja hatására foglalkozott az orosz irodalommal, mindenekelőtt Lermontovval, akiről (főleg Bodenstedt nyomán) terjedelmes tanulmányt publikált. Arany János rokonszenvvel említette, hogy Lermontov a szabadságszerető cserkesz nép életét is megörökítette dalaiban,²⁵ s szembeállítja Lermontovot a cári hódítások dicsóítóival. Arany László szintén kiemeli Lermontov költészetének ezt a vonását. Szépen méltatja Lermontov líráját, elbeszélő költeményeit, de egyáltalán nem tartja jónak *Korunk hőse* című regényét, amelyet szinte silánynak nevez, s amelyről „szeretné levenni a Lermontoff nevet”, nem érti meg Pecsorin alakját, nem ismeri fel benne Anyegin utódját, kinek tettvágát, energiáját még szorosabb bilincsek tartják fogva, mert még kilátástalanabb korban élt, mint Anyegin. (Az orosz „felesleges ember” típusát nálunk még sokkal későbbi korszakokban is tévesen értelmezték.) Dukkon Ágnes rámutat, hogy a *Korunk hőse* az első valódi pszichológiai regény az orosz irodalomban.²⁶ Megállapítása szerint Lermontov hőse nemcsak társadalmi vetületben, hanem a lélektani ábrázolás tekintetében is újszerű és mély összefüggéseket mutat meg az irodalom eszközeivel. Ő is, mint Puskin Anyeginje, elsősorban individualista, az orosz mentalitástól idegen nyugati kultúra magatartását képviseli, ezért válik szükségszerűen „lázkodóvá”, magányossá, „feleslegessé”. Ez az a finom kü-

²³ ARANY János: Szerkesztői üzenet. *Koszorú*, 1863. április 5. 14. sz. 336.

²⁴ Ez feltehetőleg burkolt utalás az osztrák és orosz csapatok „véren vett dicsőségére” a magyar szabadságharc leverésekor.

²⁵ A cserkeszek említése gyakran a magyarokra tett utalásként is érthető.

²⁶ DUKKON Ágnes: Lermontov. In: ZÖLDHELYI Zsuzsa (szerk.): *Az orosz irodalom története a kezdetektől 1940-ig*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997. 108.

lönbség, amely elválasztja őket a későbbi, a turgenyevi „felesleges” emberektől, tehát ez a megnevezés nagyon is heterogén alakokat hoz egy csoportba. Ezért övezte sokáig a különböző befogadók szemében annyi félreértés ezt a témát, s a XIX. század 60-as éveiben a forradalmi demokraták által kialakított meghatározást – amely Anyeginről kezdve a Turgenyev-figurákon át Oblomovig sok mindenkire besorolt a „felesleges ember” kategóriájába – szinte a mai napig egyoldalúan kezelik, a társadalmi kérdések mellett a szélesebb befogadói táborban teljesen homályban maradnak a nem kevésbé érdekes pszichológiai és filozófiai vonatkozások.²⁷

Az 1860-as évektől Magyarországon egyre élénkebb érdeklődést vált ki az orosz költészet. Ez nem utolsósorban Friedrich Bodenstedtnek (1819–1892) köszönhető: Bodenstedt a müncheni költőcsoport tagja, e kör többi résztvevőjéhez hasonlóan arra törekszik, hogy fordításai szebbek, költőibbek legyenek, mint az eredeti, s közelítsenek a német befogadó-irodalomhoz. Nevét nem csak fordításai tették ismertté Magyarországon: híre ment, hogy a német kiadás előszavában lelkesen dicséri Petőfi verseit. Bodenstedt Arany, Reviczky Gyula átültetésében ismertté vált saját költeményei is népszerűek voltak nálunk.

Bodenstedt Puskin- és Lermontov-fordításaira figyeltek föl a Zilahy testvérek, akik a nép-nemzeti iskolával szembenálló új nemzedék képviselői.²⁸

Az orosz irodalom magyar fogadtatásának rendkívül fontos eseménye Puskin *Jevgenyij Anyeginjének* megjelenése Bérczy Károly (1821–1867) fordításában. Bérczy novellákat, verseket írt, Dickens, W. Irving és más angol írók műveit fordította, de hírnevét az *Anyeginnek* köszönheti, amely a magyar műfordítás-történet remekművének tekinthető. Bérczy Károly Bodenstedt fordításában ismerte meg Puskin verses regényét, az első két fejezetet és Tatyjana levelét Anyeginhez a német szövegből ültette át, később azonban megtanult oroszul, mert – mint írja – megértette, hogy „a másolatról vett másolat halványan, színvesztetten fogna a toll alól kikerülni”. Ennek ellenére a továbbiakban is használta Bodenstedt fordítását, hogy ellenőrizze a maga szövegét.

Az *Anyeginnek* Magyarországon óriási sikere volt: 1866-ban jelent meg, s 1952-ig 21 magyar kiadása látott napvilágot. A Bérczy-féle fordítás magyarországi jelentőségét az is bizonyítja, hogy jó néhány sora szállóigévé vált, s hogy az *Anyeginnek* és Byron *Childe Haroldjának* a hatására új műfaj született a magyar irodalomban: a verses regény.²⁹ E műfajban nálunk nem jöttek létre olyan re-

²⁷ A „felesleges ember” magyarországi félreértelmezésének sajnálatos példája Diószegi András egyébként kitűnő tanulmánya, amelyben helytelenül határozza meg a „felesleges ember” fogalmát. Tévedését Hetesi István helyesbíti *Művek, kapcsolódások. Puskin- és Turgenyev-tanulmányok* című könyvében (1999, Pécs, Pro Pannonia; vö.: 113–141). Figyelemre méltó Péter Mihály véleménye a „felesleges ember” kérdéséről, erről lásd jelen tanulmányban a Puskin *Anyeginjéről* szóló részt.

²⁸ Tevékenységükről e tanulmány *Műfordítás* című részében lesz szó.

²⁹ Erről lásd: SÓTÉR István: A verses regény és a regény. *Az Anyegin és a magyar irodalom. Kritika* 1966/8. 23–28.

mekművek, mint az *Anyegin*, de kétségtelenül szerepet játszott a kor magyar irodalmi fejlődésében. A „magyar Anyegin” nyomán a verses regény divatos műfajjává vált, Gyulai Pál, Arany László, Reviczky Gyula és sokan mások publikáltak olyan műveket, amelyek nem csak műfaji vonatkozásban vezethetők vissza az *Anyeginre*: maguk a szerzők gyakran hivatkoznak a szövegben Puskin művére, hősük, mint Anyegin, nem romantikusan idealizált, de nem is romlott lelkű férfi, a főszereplő viselkedését, akárcsak az *Anyeginben*, előtörténete motiválja, s mint előképüket, őket is lelkük korai öregsége jellemzi. A magyar verses regényekben is szabadon váltogatják egymást a lírai és epikai elemek, fontos szerepük van a „lírai kitérőknek”. A versesregény-fordítások, nem utolsósorban a Bérczy-féle *Anyegin*, előkészítették a *korabeli* hősök és események ábrázolását, ami a magyar prózára eddig nem volt jellemző.

Az 1870-es évek végén, 1880-as évek elején az ekkor pályájukra lépő, új célokat maguk elé tűző fiatal írók Gyulai Pál konzervatív akadémizmusát éppen úgy elutasítják, mint a főleg Jókai által képviselt romantikus irányzatot, szót emelnek a valóság idealizálása ellen, szorosabb kapcsolatot akarnak kialakítani a nyugati irodalmakkal, hogy a magyar irodalom megszabadulhasson provincializmusától; ugyanakkor a tehetséges Reviczky Gyulával, a XX. század költészetének egyik előfutárával az élen felfigyelnek az (elsősorban kortárs) orosz irodalomra is.

A fiatal írónemzedék egy részére hatottak Turgenyev művei, ami nem mondható el Dosztojevszkij és Tolsztoj prózájáról, az ő írásaik csak irodalmunk fejlődésének későbbi korszakában váltak nálunk jelentőssé. Jellemző, hogy például Dosztojevszkij regényei több XX. századi magyar író véleménye szerint nagyobb mértékben tükrözték a XX. század, mint a XIX. század problémáit.³⁰

Turgenyev magyar követőiről Krúdy Gyula ír *Emlékezés az öreg oroszra* című cikkében (1897).³¹ Krúdy Turgenyevet tartja az igazi romanticizmus legnagyobb mesterének. Költői látomásként jeleníti meg Turgenyev temetését, majd így folytatja: „[...] eltemették az öregurat, regényei pedig, amelyek a realizmuson épültek, az idealizmussal nőttek nagyra, s rendkívül széppé a romanticizmus által lettek – a regényei bejárták az egész világot. [...] Oh, mi nagy az orosz irodalom, mily erős az a föld, hol egy Puskin után egy Turgenyev is születhetett!” „Irodalmunkban különösen érezhető az orosz, s főként a Turgenyev hatása. [...] Turgenyev csodálatos lágyságú nyelvezete, borongós, mélán felderülő hangulatai, átlátszóan tiszta meséi okvetlen megragadnak mindenkit.” A negyvenes évek hiperromanticizmusa fanyarrá és megunottá vált, de később a nagy mesterek, mint a jó kertészek elnyesgették a felesleges hajtásokat, oltottak is belé, s ma, mondhatom, „szinmézédes ez a gyümölcs (a romantika), s én megírom dicséretét

³⁰ DUKKON Ágnes: Bevezető. In: *Orosz írók magyar szemmel* 3. Budapest, Tankönyvkiadó, 1989. 15.

³¹ Krúdy Gyula (1878–1933) a huszadik századi magyar széppróza kiemelkedő, egyéni karakterű alakja.

annak a jó kertésznek, az öreg oroszoknak, aki szintén egyik volt azok közül, akik munkálkodtak abban (az, hogy ez az ízetlen gyümölcs zamatot kapjon, s nemessé legyen.” Krúdy rámutat, hogy a fiatal magyar írók közül Petelei, Gozdsu, Thúry tartoznak a Turgenyev-„iskolához”. „Ám – mint írja – az iskola sohasem megy az önállóság rovására, „hatásában legfeljebb csak az irányra gravitál, de gyakran még arra sem. Csak úgy átszüremlik melán, derengőn a nyomtatott sorokból az a zamot, amelyből azonnal ráismerhetünk valamelyik irodalmi iskola ízére”.³²

Turgenyev magyar követőit Hetesi István jellemzi *Művek, kapcsolódások. Puskin- és Turgenyev-tanulmányok* című könyvében.³³

Mint Hetesi István megállapítja, Gozdsu Elek regénye a *Köd* (1882) már elnevezésében is utal Turgenyev *Füst* című művére, amely 1868-ban folyóiratban, egy évvel később pedig könyv alakban is olvasható magyar nyelven. (Az első magyar nyelvű ismertetés a *Füstről Köd* címen jelenik meg.) Nem lehet véletlen, hogy Gozdsu „orosz” neveket (Olga, Ivan, Viktor) választ hőseinek, amelyek „oroszos” hangulatot, jellem- és sorsvonásokat asszociálnak. Ugyancsak Hetesi mutat rá bizonyos hasonlóságokra Turgenyev és Gozdsu között: mindkettőjükben közös a szépség iránti áhítat, az esztétikum iránti fogékonyság, mindketten egyaránt rajonganak a képzőművészetben, a zenében, a költészetben, s a természetben megnyilvánuló szépért. Gozsdunál a helyszín – akárcsak Turgenyev műveiben – parkkal övezett udvarház, s az időkezelés is őriz turgenyevi hagyományokat: Gozdsu regényére sem jellemző a hosszadalmas meseszöveg, a regényidő mindössze egy év. Ugyanakkor a magyar író nem él az előtörténet turgenyevi fogásával. A regény befejezése, mint Turgenyevnél, Gozsdunál is kitekintést ad a szereplők és a birtok további sorsára. A fő történet mindkettőjüknél a magánélet szférájában zajlik, de Gozsdunál csak jelentősen átalakult formában jelenhet meg a Puskin és Turgenyev által magas művészi szinten megvalósított hős–hősnő opozíció. A *Ködben* nincs fennkölt ideálok iránt vágyakozó „turgenyevi” lányalak, s a regény dzsentrihősei a legkevésbé sem hasonlítanak Turgenyev emelkedett lelkű Rugyinjára, Lavreckijére.

Hetesi elemzi Petelei István *A filemile* (1886) című elbeszélésének turgenyevi vonásait. A hősnő, Ágnes foglalja össze Turgenyev *Tavaszi vizek* című írásának történéseit, amelyekben bizonyos utalások fedezhetők föl saját házasságára. Ágnes együtt érez Gemma és Szanyin tiszta szerelmével, ugyanakkor babonás félelemmel utasítja el a Polozovában megtestesülő rontó szenvedélyt, attól tartva, hogy a „rontás” számára is elkerülhetetlen. Az Ágnes körül forgolódnó dzsentri, Páli Gyula könnyű szerelmi kalandot keres, és a *Tavaszi vizeket* is – a szenvedélyt hangsúlyozva – a csábítás eszközéül használja. Ez azonban ellentétes Turgenyev „felesleges embereinek” magatartásával, akiket sohasem jellemez ilyen léhaság

³² ZÖLDHELYI Zsuzsa (szerk.): *Orosz írók magyar szemmel I.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1986. 275–277.

³³ HETESI István: i. m. 1999. 113–141.

és erkölcstelenség. Petelei érdeme, hogy a nemesi udvarházak magánéleti problémáinak számos turgenyevi elemét egészen más, magyar kisvárosi-kispolgári környezetbe ülteti át.

2

Az 1870-es években az orosz irodalom fogadtatásának új korszaka kezdődött: fokozatosan ismertté váltak Tolsztoj és Dosztojevszkij művei. Németországban és Franciaországban e két nagy író sikere összefüggött a naturalizmus korszakának kialakulásával.

A naturalisták a valóság szépítés nélküli ábrázolását követelték, s miután e korra jellemző volt a külső világ és az emberek lelki életének diszharmóniája, fontos feladatuknak tekintették, hogy hőseik belső világát új eszközökkel tárják föl. Ebben vártak segítséget az orosz íróktól, elsősorban Dosztojevszkijtől és Tolsztojtól, Turgenyevet azonban egy már letűnt korszak képviselőjének tartották. A híres francia irodalomtudós, E. M. de Vogüé, számos tanulmány és a *Le roman Russe (Az orosz regény, 1886)* című könyv szerzője az elsők között vizsgálta az orosz irodalom kapcsolatát a naturalizmussal. Megállapítása szerint az orosz realista irányzat magasabb rendű a hasonló nyugat-európai irányzatoknál: Dosztojevszkij és Tolsztoj megelőzte a francia naturalistákat, e két, náluk sokkal bátrabb orosz író példát mutat nekik. Az 1880-as évek derekától nálunk – nyilván nem függetlenül de Vogüé könyvétől – egyre több támadás éri a francia naturalista írókat, akikkel gyakran az orosz realistákat állítják szembe.

1863-ban jelent meg német nyelven első ízben Tolsztoj-mű, a *Polikuska* című elbeszélés, amely éppúgy visszhang nélkül maradt, mint az 1875-ben publikált *Családi boldogság*. Csak akkor figyeltek fel az íróra, amikor 1885-ben napvilágot látott az *Anna Karenina* fordítása. (Ezt megelőzően a *Háború és béke* óriási sikert aratott Franciaországban.)

A *Bűn és bűnhődés* megjelenése előtt egyes kritikusok, például Haraszi Gyula a francia naturalizmusról írott könyvében, nyilván de Vogüé nyomán, Dosztojevszkijt több francia és orosz íróval együtt naturalistának minősíti. Reviczky Gyula viszont jogosan tiltakozik az ellen, hogy legkedvesebb íróit, Prosper Mérimée-t, Daudet-t, Turgenyevet, Gogolt, Tolsztojt a naturalisták közé sorolják.

A *Háború és béke* 1886-ban jelent meg magyarul, francia közvetítőfordítás alapján. Az *Anna Karenina* rendkívül gyatra magyar szövege, amelynek forrása az eredetitől sok tekintetben eltérő első német fordítás volt, 1887-ben látott napvilágot. Péterfy Jenő, a kiváló kritikus és esztéta a *Háború és béke* magyar fordítása kapcsán lehangoló képet fest a prózafordításokról.³⁴

³⁴ A műfordításról részletesebben lásd jelen tanulmány 3. részében.

A *Háború és béke* tökéletes megértéséhez a magyar irodalom fejlődése még nem teremtette meg a feltételeket. Ezt tükrözi Reviczky Gyulának a *Háború és békével* foglalkozó cikke, amelyben számot ad mindarról, ami szerinte e regényt nagy művé teszi, de rámutat több, számára elfogadhatatlan vonására is: nem veszi észre, hogy Tolsztoj újszerű regényformát teremt, s a kompozíció újszerűségét gyengeségnek véli. Elismeri, hogy részleteiben a *Háború és béke* páratlanul áll a modern elbeszélő irodalomban, dicséri a leírásokat, a szereplők jellemzését: „a pszichológia mesterműve az öreg Bolkonszkij herceg, megrázó realizmusú André herceg”. Kiemeli, hogy Tolsztoj regénye fölülmúlja a francia naturalisták műveit, ezt bizonyítja André herceg halálának leírása is: „Soha igazabban nem láttunk költői műben embert meghalni”. „Sűrűn követik egymást a műben ezek a megragadó szépségű részletek, de csak mint többé-kevésbé önálló epizódok, anélkül, hogy elválaszthatatlanul összefügnének az egésszel”. Véleménye szerint Tolsztoj istenhite nem dogmatikus hit, hanem felebaráti szeretet, benne olykor a jövő költészet előhírnökét sejtjük. Egészen új költészet ez, az evangéliumok költészete. „Sokszor elementáris erejű; maga a természet szól itt hozzánk, mint a bibliában. Mindez azonban gyakran a művészet rovására megy. Tolsztoj nem törődik a művészettel, mihelyt egy etikai kérdés foglalkoztatja. Ha annyi művészet volna benne, amennyi prófétai ihletet sugároz: ő volna az újkor legnagyobb költője”.

Reviczky nem tekinti hű történelmi korrajznak a *Háború és békét*, véleménye szerint „történelmi részleteiből is kiérzik az elfogult orosz, aki mintha csak azért írta volna ezt a nagy terjedelmű munkát, hogy bebizonyítsa, milyen kis ember volt I. Napóleon”. „Turgenyev így is Oroszország legelső írójának mondhatta őt; mi azonban, akik az ő [Turgenyev] műveit is ösmerjük, csak a még mindig igen díszes második helyre tesszük a *Háború és Béke* nagyerkölcsű íróját”.³⁵

Dosztojevszkij Tolsztojhoz hasonlóan a nyugat-európai irodalmakba később került át, nálunk az 1850-es években csak futólag említették nevét egyik-másik folyóiratban, először csak néhány kisregénye és elbeszélése jelent meg, s a magyar olvasók jóval később, 1886-ban ismerkedhettek meg a *Bűn és bűnhődéssel*, a következő évben Tolsztoj *Anna Karenina* és 1900-ban *Föltámadás* című regényével.³⁶

³⁵ *Magyar Salon*, 1887. 8. k. 194–202. Reviczky Gyula két verset szentelt Turgenyev emlékének. A *Turgenyev* című költemény néhány sorát idézem: „Vádoltak, hogy sivár vagy és rideg. / Én megbámultam érzékeny szived”. / Ami ábránd kísér az életen: / Hűség, hevülés, első szerelem; / Ifjúság álma, mely ringat szelíden / Mind feltaláltam a te műveidben. [...] Fut az idő. Az agg történelem / Gyarapszik nagy nevekbe’ szüntelen. / Te is pihensz! A bűvös kéz merev. / Sírj múzsa, sírj! Nem lesz több Turgenyev. / Minden művelt léleknek gyász halála: / Hol érző szív van: ott az ő hazája” (1883).

³⁶ Dosztojevszkij magyar fogadtatásáról lásd: REJTŐ István: *Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon* (= Irodalomtörténeti Füzetek 21). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958.

Dosztojevszkij műveinek korai magyar fogadtatásában is szerepet játszottak a német ismertetések és kiadások. 1882-ben látott napvilágot *Raskolnikoff* címen a *Bűn és bűnhődés* első német fordítása, egyben a regény első teljes európai fordítása.

Dosztojevszkijt először Csopey László mutatja be a magyar közönségnek: a Vasárnapi Ujság 1879-es évfolyamában folytatásokban közli *Кроткая* című elbeszélését *A szerény asszony* címen. A folytatások előtt néhány sorban ismerteti Dosztojevszkij tevékenységét, akit Turgenyev és Tolsztoj mellett Oroszország legelőkelőbb írójának nevez. „A szenvedélyek boncolásának Dosztojevszkij nagy mestere; ízekre szedi az embert, jellemző indulatokat, hajlamokat fejt ki benne lélektani alapon. Néha ugyan szélsőségekbe téved, de ez is csak egyéniségének hú kifejezése”.³⁷

Csopey később így írt Dosztojevszkijről:

Halálával fölbomlott az orosz irodalmi triász, melyet Turgenyev Iván, Tolsztoj Leo gróf és Dosztojevszkij alkotának, e három férfiú, ki a jelenlegi orosz irodalom dísze, büszkesége, legjelesebb művelője volt. Turgenyev személyesíti meg a művelt Európát; hőseit nyugat civilizációja, könnyed, világos gondolkodás, finomság jellemzik; innét van, hogy Oroszországon kívül talán még jobban kedvelik, mint Oroszországban. Dosztojevszkij ellenlábasa Turgenyevnek; minden porcikájában, mozdulatában, nehézségében, miszticizmus felé hajló gondolkodásában és bölcseltében törül metszett orosz, kit nyugat műveltsége csak tovább vezetett a saját útján, de meghódítani nem bír; ilyenek alakjai is. E két szélsőséget áthidalja Tolsztoj, aki bizvást tekint mind a két irányba, nem törődik azzal, ki sír és ki mosolyg, midőn boncolja a kor ferdeségeit, s ő; az „arany középben” keresi az igazságot.³⁸

Csopey az első magyar Dosztojevszkij-fordítás fent idézett rövid bevezetőjében úgy vélekedik, hogy „Turgenyev után Dosztojevszkij van hivatva az új iskola megteremtésére”.

Az utolsó mondat beteljesedő jóslatnak bizonyult: az 1880-as évek közepétől, amikor Dosztojevszkij és Tolsztoj megjelent a német és francia, majd nyomokban a magyar irodalom színterén, Turgenyev háttérbe szorult, bár nálunk tovább maradt a legnépszerűbb orosz író, mint a nyugat-európai országokban.

A magyar irodalmi életben is vita bontakozott ki a naturalizmusról, s ennek során több kritikus és irodalomtörténész, így a neves Haraszti Gyula is – mint már említettem – naturalistának minősítette Dosztojevszkijt, írói módszerét pedig Zola ábrázolásmódjával azonosította.³⁹ Ez eleve nem volt igaz, ráadásul nálunk sokáig

³⁷ *Vasárnapi Ujság*, 1879. 40. sz. 643.

³⁸ *Vasárnapi Ujság*, 1881. 28. sz. 145–146.

³⁹ HARASZTI Gyula: *A naturalista regényről*. Budapest, MTA Kiadó, 1886.

nem voltak magyarra fordítva Dosztojevszkij fő művei, amelyek alapján reális képet lehetett volna alkotni művészetéről. A *Megalázottak és megszorítottak* című regény *A szenvedők* címen 1885-ben jelent meg folytatásokban, s rövidesen könyv alakban is. Szana Tamás véleménye szerint e mű legfőbb erénye, hogy minden leplezgetés nélkül rajzolja meg alakjait és az őket körülvevő társadalmat. Nyilvánvalóan Gyulaiék „feloldó befejezés” igényére reagál polemikusan Szanának az az elismerő megjegyzése, hogy Dosztojevszkij nem keres mindenáron költői igazságszolgáltatást, ha annak a mindennapi életben éppen az ellenkezőjét tapasztalja.⁴⁰

1888-ban a *Bűn és bűnhődés* megjelenésével a magyar olvasók közelebb kerültek Dosztojevszkijhez, bár nehezen juthattak el Raszkolnyikov alakjának teljes megértéséhez, hiszen nem ismerték e hős társadalmi környezetét. Mint Rejtő István írja, a hazai interpretálásban „a regényben bemutatott gazdag világ helyett egy, előbb az elkövetendő bűn gondolatával, majd a tett elkövetése után a bűn tudatával vívódó magános hős lett Raszkolnyikov” (jellemző, hogy az ő neve a német fordítás címe). A kritikusok Raszkolnyikovon kívül csak Szonja szerepét tartják megemlítenedőnek és teljesen figyelmen kívül hagyják a környezet ábrázolásában oly fontos mellékszereplőket.⁴¹

A *Bűn és bűnhődés* magyar fordítása az első világháború végéig hat ízben jelent meg, ami a regény népszerűségét bizonyítja, ám sikere teljesen háttérbe szorította az életmű többi részét. A német és francia kritikusok nyomán nálunk is elterjedt az a képtelen állítás, hogy a *Bűn és bűnhődés* után Dosztojevszkij nem írt több figyelemre méltó regényt, s hogy későbbi gyenge alkotásai tehetségének hanyatlását bizonyítják.

3

Az orosz irodalom külföldi fogadtatása kapcsán szót kell ejtenem a műfordításról is. Nálunk Toldy Ferenc, Kazinczy Gábor tevékenységének időszakában és még később is sokáig nem szabályozták törvények a szerzői jogokat, de az 1840-es évektől bizonyos kísérletek történtek a műfordítással kapcsolatos elvárások megfogalmazására. Jóval megelőzte korát a költő Batsányi János (1763–1845), amikor 1787-ben elsőként írt tanulmányt a műfordítás elméletéről és elveiről, figyelembe véve a német műfordítók véleményét és az *Ossián* – ír és skót mûballadák – német szövegből való fordítása során szerzett saját tapasztalatait.⁴² Eredményeit Toldy és tanítványai fejlesztették tovább. A fordítás fontos szerepe

⁴⁰ *Nemzet*, 1885. 101. sz.

⁴¹ REJTŐ István: Dosztojevszkij Magyarországon (1850–1945). In: *Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből* 2. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 293–339.

⁴² BATSÁNYI János: *Összes prózai művei* 1. Budapest, 1960. 101–107.

nálunk, mint sok más európai országban, a romantika éveiben alakult ki: természetes, hogy a romantika magyar teoretikusa, Toldy Ferenc e téren is értékes munkásságot folytatott, s sokat tett a műfordítás elméletének megteremtéséért. Toldy a külföldi irodalmakat nem utolsósorban azzal a céllal tanulmányozta, hogy jó példát állíthasson a fiatal magyar irodalom elé, a műfordítást pedig azért is fontosnak tartotta, mert vélekedése szerint az elősegíti a befogadó ország nyelvének fejlődését.

Párhuzam fedezhető föl a neves orosz irodalmi kritikus, Belinszkij korai véleménye és Toldy Ferenc állásfoglalása között az 1830–1840-es években. Toldy Ferenc szerint a fordítás célja, hogy az eredeti lényeges vonásait, amennyire ez lehetséges, magyar nyelven tolmácsolja, ám nem szolgai ragaszkodással az eredetihez, hanem oly módon, mintha a szerző Magyarországon született és nevelkedett volna.⁴³ E szemlélet forrása a német Schleiermacher gondolata, aki a szerző „áthelyezését” a befogadó országba az egyik lehetséges műfordítási eljárásnak tartja.⁴⁴ A fiatal Belinszkij is hangsúlyozza az 1830-as években, hogy a fordító az eredeti mű szellemét, lényegét csak akkor adhatja vissza, ha úgy ír, mintha az eredeti szerzője Oroszországban nevelkedett volna, ám néhány év múlva megváltoztatja a véleményét.

Hasonlóság figyelhető meg abban is, hogy Toldy és Belinszkij szerint kik azok, akiknek feltétlenül szükségük van a fordításokra. Mindketten úgy vélik, hogy a lakosság tömegeinek, akik nem olvasnak idegen nyelveken, s akik fordítások híján nem élvezhetnék a külföldi művek esztétikai szépségét.

Sok esetben a külföldi irodalom megismerésében fontos szerepet játszanak a közvetítő fordítások. Ez különösen azokra az országokra vonatkozik, amelyeknek nyelve, mint a magyar nyelv is, elszigetelt. Az 1850–1860-as évekig Magyarországon igen kevesen tudtak oroszul, ezért az orosz művek átültetése sokáig francia és német közvetítőszövegek alapján készült, ami természetesen növelte a hibák lehetőségét: a közvetítőfordítás pontatlanságai ilyenkor átkerülnek a „közvetített” fordításba, de abban a közvetítőhöz képest is lehetnek eltérések.

Különösen pontatlanok a franciából fordított prózai művek, mivel a francia irodalomban meglehetősen széles körben uralkodnak a szabad fordítás hagyományai. A *Háború és béke* első, névtelen magyar fordítója is francia szövegből dolgozott. Péterfy Jenő, a kiváló kritikus és esztéta jogosan kifogásolja, hogy Tolsztoj regényét francia szövegből ültették át magyarra, holott – mint írja – már nálunk sem nehéz olyan fordítót találni, aki érti az eredeti szöveget. Megállapítja, hogy Tolsztoj regénye nem tekinthető a legrosszabbnak a korszak prózafordításai között, de „színtelen, gyári, könnyelmű, a nyelv minden sava nélkül való”. A fordító helyenként félreérti, illetve egyáltalán nem érti a francia szöveget. „A finom,

⁴³ *Kisfaludy Társaság Évlapja*, 1846. 49–67.

⁴⁴ SCHLEIERMACHER, Friedrich: Über die verschiedenen Methoden des Übersetzens. In: SCHLEIERMACHER Friedrich: *Sämtliche Werke*. 2. k. Berlin, 1838. 207–245.

ideges párbeszédnek eldurvulnak, Tolsztoj nyelvének finom szövete helyett durva zsákkelmét kapunk”. Sok a kihagyás, például kimarad az epilógusból az a rész, amelyben Tolsztoj történelemfilozófiai nézeteit összegezi.

Nagyon ritka az a regényfordító, ki a regényt művészileg uratlan dolognak ne nézze, mellyel szemben semmi írói kötelezettség nincs. Mindegy neki, akár Mülbach, akár Tolsztoj, akár újságbeli rémregény, akár remekmű. Pedig a bor- vagy fűszerhamisítás nem oly rút dolog, mint ez a stílushamisítás, melyet a rossz regényfordító elkövet. Elrontja, ízetlenné teszi a legjobb munkát, a naiv olvasóban pedig a sok furcsa stílbacillus tönkretesz minden érzéket a nyelv tisztasága, szépsége iránt.⁴⁵

Különösen elfogadhatatlan volt az *Anna Karenina* első, botrányszerűen rossz magyar szövege (1887), Trux Hugóné német közvetítőfordítás alapján készült munkája. A Fővárosi Lapok cikkírója szerint e magyar fordítás „minden lapja szégyenletes hibáktól és érthetlenségektől hemzseg, s noha az ilyen eljárás valószínű irodalmi felségsértés a világ regényirodalmának egy fejedelme ellen, a sajtó mégsem vonja felelősségre »a vétkezőt«”.⁴⁶

Rendkívül jelentős eseménye a magyar műfordítás történetének Bérczy Károly már említett *Jevgenyij Anyegin*-fordítása (1866).⁴⁷

Péter Mihály szövegelemzéssel megalapozott véleménye szerint Bérczy fordítása a magyar műfordítás-irodalom remeke, s egyben az *Anyegin* egyik legjobb európai átültetése. A továbbiakban több jeles író (például Ady Endre, Krúdy Gyula, Babits Mihály) elragadtatottan nyilatkozott Puskin verses regényéről, amely megjelenésétől a XX. század közepéig 21 magyar kiadást ért meg – népszerűségében természetesen szerepet játszott Bérczy fordításának magas művészi színvonala. Mindemelllett kétségtelen, hogy a német és a magyar változatban az eredeti bizonyos torzulásokat szenvedett: Bodenstedt fordításának hangsúlyozottan romantikus stílusába szentimentális elemek szövődnek, Bérczy átültetésének nyelvezetében pedig még erősebben uralkodnak a romantikus jellegzetességek, mint Bodenstedtnél, ami kétségtelenül közelebb hozza Puskin művét a romantikán nevelkedett magyar olvasók ízléséhez. Puskin stílusának egyszerűségétől eltérően a magyar szöveg némileg modoros, s ami még szem-

⁴⁵ *Budapesti Szemle*, 1888. 54. k. 141–144.

⁴⁶ A lelkiismeretlen fordítások ellen. *Fővárosi Lapok*, 1889. 192. sz.

⁴⁷ Ehhez a részhez felhasználtam Péter Mihály és Rózsa Mária tanulmányait. PÉTER Mihály: Megjegyzések Puskin „Jevgenyij Anyegin”-jének magyar fordításához. In: *Tanulmányok a magyar–oroszi irodalmi kapcsolatok köréből* I. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 376–406. RÓZSA, Mária: Friedrich Bodenstedts Vermittlerrolle in der ersten ungarischen Onegin-Übersetzung von Károly Bérczy. *Germanistisches Jahrbuch DDR-UVR* 1989: 166–179; RÓZSA Mária: Szatíra, társadalomkritika, ironia és eufemizáló tendenciák Puskin „Anyegin”-jének Friedrich Bodenstedt-féle német és Bérczy Károly-féle magyar fordításában. *Filológiai Közlöny* 1995/3–4: 245–255.

beötlőbb, sok benne a magyar nyelvújítás során bevezetett, de már az 1860-as években is archaikus szó.

Anyegin alakja Bodenstedt és még inkább Bérczy fordításában sok tekintetben eltér az eredetitől, negatívabbá válik. Ennek legfőbb oka, hogy az orosz „felesleges ember” típusát mindkettő félreértelmezik.⁴⁸ A magyar irodalmi kritikában még évtizedeken át szó szerint „feleslegesnek” találták ezt a típust, s úgy tűnik, meghatározása ma sem egészen tisztázott.

Anyegin azonban nem az az erkölcstelen, léhűtő főúri hős, akit Puskin több magyar értelmezés szerint szigorú kritikával illet, hanem egyike azoknak a gondolkodó, cselekvésre vágyó nemesi fiataloknak, akik nem a társadalmi elvárások szerint akarnak élni, de nem találnak lehetőséget arra, hogy tehetségüket, tettekkészségüket méltó cél elérésére használják, ezért kiábrándultakká válnak, a „spleen” lesz életérzésük fontos összetevője. Bérczy az *Anyegin* előszavában ezt Bodenstedt értékelésére támaszkodva nagyon világosan fejezi ki: úgy hiszi, hogy olvasói az *Anyegin Eugén*ben azonnal „felismerendik típusát az előkelő oroszoknak, ki önállóságáért küzdve, más boldogságot keres, mint aminőt a vállrojtók fénye s a romlott bürokrácia nyújtani képes, s ki éppen ezért munkakört nem találva, boldogtalanná és életunttá válik”.⁴⁹ Bodenstedt is, Bérczy is *előszavában* az orosz társadalom áldozatának tekinti Anyegin, de a két *fordításban* Puskin hősné alakja csak részben felel meg ennek a meghatározásnak, mivel mindkettő (Bérczy egyes esetekben még nagyobb mértékben) olyan negatív tulajdonságokkal ruházzák föl, illetve pozitív vonásoktól fosztják meg Anyegin, amelyek nem felelnek meg az eredeti szövegnek. A leglényegesebb eltérés, hogy Bodenstedt és nyomában Bérczy kihagyja Anyeginnek egy rendkívül fontos jellemvonását: őt *gyötri* a tétlenség. Az ilyen és hasonló torzítások következményeként az első német, illetve magyar fordításban Anyegin parazita, kéjvágyó főúrrá egyszerűsödik le. Nem jut kellőképpen érvényre a fordításokban, hogy Anyegin közel áll Puskinhoz, utóbbi például hőstét, mint személyes jó barátját mutatja be, s a regényben továbbra is így szerepelteti. Tatyjana jellemzéséből Bérczy kihagy egy fontos, Bodenstedtnél *szereplő* mondatot arról, hogy Tatyjana segített a szegényeken. Mind a német, mind a magyar fordításban szembeötlő a szatíra tompítása.

Az a tény, hogy Bérczy *Anyegin*-fordításának az eredetiből készült részeiben megváltoztatja az orosz szöveg stílusát, több esetben átértelmezi az eredetit, vagy hogy Arany János „társszerzőként” számos népies elemet visz *A köpönyeg* német szövegből készült fordításába, bizonyos általános következtetések megfogalmazását is lehetővé teszi, például azt, hogy az eredeti vagy a közvetítő megváltoztatásának egyik fontos oka a befogadó irodalom „szükségleteihez” való alkal-

⁴⁸ Az orosz „felesleges emberről” lásd: PÉTER Mihály: i. m. 1961. 387.

⁴⁹ BÉRCZY Károly: Előszó. In: *Két magyar Anyegin*. Bérczy Károly és Áprily Lajos fordításai. Budapest, Európa, 1984. 8.

mazkodás. A magyar irodalom és a kelet-közép-európai szláv irodalmak fejlődési tendenciái több tekintetben (bár nem feltétlenül azonos módon) eltérnek mind az orosz, mind a nyugat-európai irodalmakétól.⁵⁰ A kelet-közép-európai irodalmak közös vonása a nemzeti önállóságra törekvés, és ebből fakadóan az, hogy az irodalom feladatát elsősorban a nemzeti öntudat megerősítésében látják. Ezekben az irodalmakban igen nagy jelentősége van a sokszor idealizált nemzeti múlt felidézésének, a népköltészet gyűjtésének, a népköltészeti elemek fölhasználásának. Mindennek szerepe lehet abban, hogy az orosz irodalomtól eltérően a kelet-közép-európai irodalmakban hosszúra nyúlik a romantika korszaka. Ezeket a tendenciákat a műfordítások is tükrözik. Abban, hogy az orosz irodalom mely művei látnak nálunk napvilágot, sok az esetlegesség, de általában romantikus vagy annak értelmezhető elbeszélések, regényrészletek jelennek meg folyóiratainkban. Egy részüknek eredeti szövege (például Puskin *A lövés* című elbeszélése) valóban romantikus vonásokat hordoz, más esetekben a magyar irodalmi nyelv jellegénél, olykor a fordító szándékánál fogva a szöveg (például az *Anyegin* vagy Turgenyev néhány elbeszélése esetében) „romantizálódik”, s ezzel közelebb kerül a magyar irodalom meghatározó irányzatához és a magyar olvasókhoz. Nyilvánvaló, hogy Turgenyev prózájának fordítása magyarra és a Monarchia szláv népeinek nyelvére nem bizonyult könnyű feladatnak, hiszen e térségben még nem alakult ki a Turgenyevéhez hasonló próza, nem jöttek létre a fordítás nyelvi feltételei. A szláv nyelvekre való átültetésben bizonyos segítséget nyújtott a nyelv-hasonlóság, a horvát fordítók például gyakran vettek át a Turgenyev-szövegekből orosz szavakat (ezeket Flaker „turgenyevizmusoknak” nevezi).⁵¹ A cseh irodalmi nyelv szókincsét is ilyen „turgenyevizmusok” gazdagították.⁵² Ilyen megoldás a magyar fordításokban elképzelhetetlen.

Ebben a korszakban a külföldi irodalmak ismertetésének sokszor az a célja, hogy tanulsággal szolgáljanak a befogadó irodalom számára. Ez idő tájt Magyarországon elterjedt a külföldi szövegek tartalmi és nyelvi adaptálása, ami bizonyos korszakokban más országokra is jellemző: amikor fokozódik az adott országbeli valóság ábrázolásának igénye, de még nincsenek megfelelő hazai alkotások, illetve amikor az olvasók még nem tudnák értelmezni bizonyos külföldi írók alkotásait, idegen műveket adaptálnak a befogadó ország igényeihez. Például Shakespeare *Coriolanus*ának Petőfi átültette szövegében több szereplő, maga a főhős,

⁵⁰ SZIKLAY László: *Szomszédainkról. A kelet-európai irodalom kérdései*. Budapest, Magvető, 1974. FRIED István: *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban*. Budapest, Magvető, 1989.

⁵¹ ZÖLDHELYI Zsuzsa: Gondolatok Turgenyev fogadtatásának néhány párhuzamáról Magyarországon és az Osztrák–Magyar Monarchia szláv népeinél (XIX. század). In: KRAUSZ Tamás – SZVÁK Gyula (szerk.): *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára*. Budapest, Pannonica, 2003. 295.

⁵² KŠIČOVÁ, Danuše: Ruská literatura v Jungmannove slovesnosti. In: *Sbornik prac filosofické fakulty Brněnské univerzity* 32. Brno, 1985. 125–130.

s felesége, az előkelő római hölgy is ma már mulatságos módon magyar népies kifejezéseket használ.

A műfordítás-elmélet kidolgozásában és általában a magyar műfordítás gyakorlatában különösen fontos Arany János tevékenysége. Arany az első magyar Shakespeare-összkiadással kapcsolatban fogalmazza meg műfordítói elveit, hangsúlyozva, hogy a fordításnak olyannak kell lennie, mintha a szerző Magyarországon nevelkedett volna. Aranyt rendkívül finom nyelv- és stílusérzéke mindenféle túlzástól megóvjá, elítéli például a Petőfi-epigonok mesterséges magyarkodását, s ennek jegyében arra inti a fordítókat, hogy a magyarság mellett kerüljék „a bundaszagot”. Ugyanakkor nem tartja szükségesnek, hogy az „áttevőket” hosszú, körülményes utasításokkal „nyügöljék”, elég annyit mondani, hogy alak- és anyagú fordításra *törekedjenek*; „jambust jambussal, lírai alakot líraival adjanak vissza; de úgy, hogy az eszmét, az erőt, [...] a nyelv gördülékenységét apró formai bíbeléssel sehol föl ne áldozzák”.⁵³

Arany nem alkalmazza az adaptációs módszert, de olykor ritka kivételként kedve támad a *forma* magyarítására, például Gogol *A köpönyegének* esetében, amelyet ismeretlen német fordító szürke szövegéből ültet át magyarra,⁵⁴ szerzőtársnak tekinti magát, de ellentétben azzal a „szerzőtársi” fordítói gyakorlattal, amikor az átültetők rövidítésekkel, betoldásokkal, az egyes szereplők jellemzésének megváltoztatásával mintegy „átírják” az eredetit, Arany „szerzőtársi” mivolta csak a stílus tekintetében jut kifejezésre.

Bár *A köpönyeg* német fordítása helyenként hibás megoldásokat, félreértéseket is tartalmaz, mondanivaló tekintetében mégis közel áll az eredeti szöveghez, ám egyáltalán nem érzékelteti annak stílusát. Arany természetesen átveszi a német szöveg hibáit, de a magyar fordítás stílusa a közvetítőtől teljesen független. Arany a nép-nemzeti iskola vezetőjeként arra törekszik, hogy a magyar irodalmi nyelvet népi elemekkel gazdagítsa; ezt tükrözi a Gogol-mű magyar szövege, amelyet ily módon is igyekszik minél színesebbé tenni. A számos példából csak a legjellegzetesebbeket említem meg. A legtöbb esetben Arany a németben stilisztikailag semleges szavakat népi jellegűekkel, egyes esetekben ritkán használatos tájszavakkal fordítja, vagy hasonló stílusú jelzőket, magyarázatokot told be. Például az orosz: „kuma” fordítása a németben pontos, a magyar „komja asszony” a „koma-asszony” népies változata; „woran es lag” (hogy miről van szó), Aranynál: „hogy hányat ütött az óra”; „стал попить довольно сильно” (meglehetősen erősen kezdett inni), a németben kb. pontos, Aranynál: „elkezdett [...] inni, *mint a csap*”; „прищурил на него свой единственный глаз” (kb. rámeresztette egyetlen szemét, ráhunyorogott egyetlen szemével), Aranynál: „folyvást feléje *sandalgott*”,

⁵³ RUTTKAY Kálmán: Klasszikus Shakespeare-fordításaink. In: *Shakespeare-tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. 26–56.

⁵⁴ Erről lásd: KATONA Edit: Arany János és az orosz irodalom. In: *Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből I.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 316–342.

„...эти деньги уже давно размещены и распределены вперед” (ez a pénz már régen be volt osztva és előre meg volt a rendeltetése), a németben kb. pontos, Aranyánál: „De a pénznek már jóelőre annyi szöge-lyuka volt” – és így tovább.

Az orosz költészet magyarországi bemutatásának történetében fontos szerepet játszottak a már említett Zilahy fivérek, Károly és Imre. Az író-kritikus Zilahy Károly több Puskin-verset fordított magyarra, köztük a nálunk először megjelent *Ne zengd oh lány...* című költeményt. Zilahy Imre több Puskin- és Lermontov-verset, Turgenyev-elbeszélést ültetett át magyarra. Nevét az első magyar nyelven megjelent orosz versantológia, az *Északi fény* (1866) tette híressé, amelyben több Puskin-vers, Puskin- és Lermontov-poéma és Puskin *Borisz Godunov* című tragédiája olvasható.

Zilahy Imre célja – mint az antológia előszavában írja –, hogy gazdagítsa a fordítás nálunk még kevésbé fejlett, nehéz, de hasznos művészetét. Előszavában röviden összefoglalja műfordítói elveit is: arra törekszik, hogy visszaadja az eredeti eszméit és formáját, de olykor feláldozza a szép hangzást, hogy megőrizze a szöveg értelmét: „legnagyobb gondot szenteltem az eszmei és külalaki hűségre, s inkább a zöngzetességet áldoztam fel, mint az eredeti szöveg értelmét”.⁵⁵ Mint-hogy Zilahy forrása Bodenstedt kötete, a Puskin-versek bemutatása egyoldalú, nem szerepelnek ún. szabadságszerető politikai költeményei.

Az 1860-as évek végén megindul, s később egyre nagyobb méreteket ölt az orosz eredetiből történő fordítás. Az úttörők többségükben kárpátaljaiak, akik az ukrán és orosz nyelvet a magyarral együtt tanulják. Az első közülük az Ung megyéből származó ügyvéd, Fincicky Mihály, aki már első orosz tárgyú cikkeivel is jó tájékozottságát bizonyítja. Verseket is, de főleg prózát, leginkább romantikus prózát fordít, átülteti Gogol *Bulba Tarasz* és Turgenyev *Jelenések (Прозпак)* című művét. Ő az első, aki magyar nyelven orosz elbeszélésűgyűjteményt ad ki Puskin, Szologub és mások írásaiból.⁵⁶

Az oroszul tudók között jelentős szerepet játszott Csopey László, aki az 1870-es években Gogol fordítójaként lépett fel, s – mint már említettem – 1879-ben az ő átültetésében látott napvilágot az első magyar nyelvű Dosztojevszkij-mű, *A szerény asszony (Кромкая)*. Igen nagy az érdeme Turgenyev népszerűsítésében is, első ízben az ő fordításában jelenik meg Turgenyev vadászciklusa,⁵⁷ átülteti Turgenyev *Költemények prózában* ciklusát (1885) is, 1882-ben jól válogatott elbeszélésűgyűjteményt ad ki Puskin, Gogol, Turgenyev, Dosztojevszkij műveiből.⁵⁸

⁵⁵ ZÖLDHELYI Zsuzsa (szerk.): *Orosz írók magyar szemmel I.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1986. 105.

⁵⁶ *Orosz beszélek.* Oroszból fordította Fincicky Mihály. Ungvár, 1871.

⁵⁷ *Egy vadász iratai.* Budapest, Franklin-Társulat, 1885.

⁵⁸ *Orosz beszélek.* Írták Puskin S., Gogoly Miklós, Krylov J., Dosztojevszkij T. és Turgenyev. Lásd: HOLLÓS Attila: *Csopey László élete és művei* (= Dimensiones culturales et Urbanales Regni Hungariae 5). Nyíregyháza, 2004.

Csopeyt fordítói munkássága kortársai fölé emeli, különösen Turgenyev-magyarításai világosak, tömörek, a maguk idejében élvezhetőek.

Ilyen előzmények után majdnem egyszerre lép föl Ambrozovics Dezső és Szabó Endre.

Ambrozovics novellákat, verseket ír, s igen sokat fordít oroszról, egyebek közt Turgenyev-, Tolsztoj- és Csehov-műveket. Az ő nevéhez fűződik a *Háború és béke* első hiteles magyar szövege (1907).

Szabó Endre (1849–1924) először német nyelven kezd ismerkedni az orosz regényekkel, amelyek – főleg Dosztojevszkij írásai – úgy magukkal ragadják, hogy elkezd oroszul tanulni. Feltehetőleg tudott valamelyest ruténul,⁵⁹ s talán ezzel magyarázható, hogy igen rövid idő alatt elsajátította az orosz nyelvet. Egyike az elsőnek, akik Gorkijt bemutatják a magyar közönségnek, az ő nevéhez fűződik a *Bűn és bűnhődés* (1888) és Goncsarov *Oblomov* című regényének első magyar fordítása (1906), majd Turgenyev, Tolsztoj, Garsin elbeszéléseit, több Csehov-elbeszélést és Nyekraszov-költeményt ültet át magyarra. Fordításai általában korrektek, alig fedezhető föl bennük tárgyi tévedés, de nem mondhatók virtuóznak. Ez különösen versfordításaira vonatkozik, Szabónak nincs elég költői kifejező ereje az eredeti megközelítéséhez. Két verskötetet ad ki *Orosz költők* és *Négy orosz költő* címen. E kötetek, amelyekben számos, eddig Magyarországon teljesen ismeretlen költő szerepel, úttörő jelentőségűek. Az elsőben egyebek közt bemutatja Zsukovszkijt, az orosz „konzervatív romantika” képviselőjét, a dekabrista forradalmi romantikus Rilejevet, a nálunk még kevésbé ismert Kolcovot, a teljesen ismeretlen nagy orosz meseíró, Krilovot, közzétesz számos Puskin-, Lermontov-verset. *Négy orosz költő* című kötetében Puskin, Lermontov, A. K. Tolsztoj, Nyekraszov versei szerepelnek. Szabó a bemutatott orosz költők közül a legnagyobb elismeréssel a forradalmi demokrata Nyekraszovot méltatja. Egyike Csehov első magyar népszerűsítőinek, 1898-ban Magyarországon első ízben lát napvilágot Csehov elbeszéléseit tartalmazó kötet *Falusi asszonyok* címen – a fordító és válogató Szabó Endre. Az 1890-es években még számos Csehov-elbeszélést ültet át magyarra, ha nem is teljes, de színes, változatos képet nyújt az orosz író sokoldalú művészetéről. Csehov drámái közül azonban egyet sem fordított le, s nem is értékelték őket kellőképpen. Távol állt tőle, mint egyébként Csehov több orosz és magyar kortársától is, e drámáknak a régi dramaturgiai szabályokat sok helyen megbontó, újító jellege.

Ezekben az években Csehov és Szabó Endre levelezésben állottak egymással. A Szabóhoz írott levelek elvesztek, de később egy levelében orosz író-kortársának, Korolenkónak megemlíti, hogy levelet kapott Csehovtól, amelyben elküldte neki a Pallas Lexikon „Csehov” szócikkéhez szükséges életrajzi adatait. Ez a példa is mutatja, hogy Szabó nagyon komolyan vette a Pallas Lexikon számára írt

⁵⁹ Szülőfaluja Nagytoronya a földrajzi lexikonban magyar-szlovák, illetve magyar-orosz (rutén) faluként szerepel.

szócikkek előkészítését, a legkülönbözőbb forrásokból merítette anyagát, tájékozottságáról tanúskodó szócikkeiben a magyar olvasók megbízható információkat találhattak az orosz irodalomról.

Szabó kétszer utazott Oroszországba, egyszer Kijevbe, egyszer Pétervárra és Moszkvába látogatott, gyakorolta a nyelvet, ismeretségeket kötött, kapcsolatba lépett a magyar költészet két fordítójával és népszerűsítőjével, O. M. Csjaminával és N. Bahtyinnal, mindkettőjüknek jelentős segítséget nyújtott munkájában.

Említést érdemel Szabó kísérlete, hogy levélkapcsolatba lépjen Tolsztojjal. A moszkvai Lev Tolsztoj Múzeum kéziratárában három Tolsztojhoz írott levele található. Mint azt a múzeum anyaga bizonyítja, a nagy orosz író ezerszámra kapott külföldi leveleket, s ezeknek igen kis hányadára válaszolt. Szabó csak arra a levelére kapott (igenlő) választ Tolsztoj menyétől, amelyben engedélyt kért, hogy a *Sötétség hatalma* című drámát egy magyar színházban előadassa.

Bibliográfiák

KOZOCSA Sándor – RADÓ György: *A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája 1944-ig*. Budapest, Művelt Nép, 1956.

FRIED István: Auswahlbibliographie der ungarischen literaturwissenschaftlichen Slawistik (1959–1975). *Studia Slavica Hung.* 32, 1977. 391–451.

Ajánlott szakirodalmi olvasmányok jegyzéke

BABITS Mihály: *Művei. Az európai irodalom története*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979.

DUKKON Ágnes: Egy mondat az oroszokról. Irodalom és politika kapcsolatai Kelet-Európában a XVII. század derekán. *Irodalomtörténeti Közlemények* 2002/3–4. 334–349.

ĐURIŠIN, Dionyz: *Összehasonlító irodalomkutatás*. Fordította: Tálasi István. Budapest, Gondolat, 1977.

FENYŐ István: Az orosz irodalom magyar fogadtatása a reformkori magyar hírlapirodalomban. In: *Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből* I. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 204–244.

FRIED István: *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban*. Budapest, Magvető, 1989.

FRIED István: Ütemeltolódás, felgyorsult fejlődés és az irodalmi folyamat néhány kérdése. *Filológiai Közöny* 1992/3–4. 152–158.

GÁLDI László: Lermontov versművészete magyar köntösben. In: *Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből* I. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 407–470.

- HETESI István: *Bevezetés. Művek és kapcsolódások*. Pécs, Pro Pannonia, 1999. 5–10.
- HETESI István: Turgenyev és Gozsdu. In: HETESI István: *Bevezetés. Művek és kapcsolódások*. Pécs, Pro Pannonia, 1999. 113–125.
- HETESI István: Turgenyev és Reviczky. In: HETESI István: *Bevezetés. Művek és kapcsolódások*. Pécs, Pro Pannonia, 1999. 126–141.
- HETESI István: Turgenyev és Petelei. In: HETESI István: *Bevezetés. Művek és kapcsolódások*. Pécs, Pro Pannonia, 1999. 142–155.
- HETESI István: Turgenyev Hamlet-képe. In: HETESI István (szerk.): *„Hamlet mi vagyunk”*. Budapest, Janus–Gondolat, 2004. 84–129.
- HOLLÓS Attila: *Csopey László élete és művei* (= Dimensiones culturales et Urbaniales Regni Hungariae 5). Nyíregyháza, 2004.
- JÓKAI Mór: *Szabadság a hó alatt vagy a „Zöld könyv”* (1879). 1–2. k. Sajtó alá rendezte: D. Zöldhelyi Zsuzsa. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.
- KOMLÓS Aladár: Puskin a magyar irodalomban. *Filológiai Közlöny* 1955/3. 333–352.
- KOMLÓS Aladár: Gogol útja a magyar irodalomban. In: *Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből* 2. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 5–26.
- KROÓ Katalin: *Klasszikus modernség. Egy Turgenyev-regény paradoxonjai*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2002.
- LENGYEL Béla (szerk.): *Az összehasonlító irodalomelmélet klasszikusai. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Universitas, 1995.
- NYÍRÓ Lajos: Adatok az orosz forradalmi demokraták múlt századi magyar fogadtatásához. In: *Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből* 1. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 523–560.
- PÉTER Mihály: Tatyjana levelének stílusproblémái. *Filológiai Közlöny* 1958/2. 239–249.
- PÉTER Mihály: *„Pár tarka fejezet csupán...” Puskin „Jevgenyij Anyegin”-je a magyar fordítások tükrében*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.
- PÉTER Mihály: Megjegyzések Puskin „Jevgenyij Anyegin”-jének magyar fordításához. In: PÉTER Mihály: *„Pár tarka fejezet csupán...” Puskin „Jevgenyij Anyegin”-je a magyar fordítások tükrében*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999. 376–406.
- RAAB, Harald: Anfänge einer russischen Literaturbetrachtung in deutschen Zeitschriften. *Zeitschrift für Slawistik* 4, 1956. 108–114.
- RADÓ György: Lev Tolsztoj *Háború és béke* című regényének magyar fordításai. In: *Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből* 1. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 340–387.
- RAPPICH, Horst: Friedrich Bodenstedts literarische Beziehungen zu Russland. *Zeitschrift für Slawistik* 8, 1963. 582–594.

- REJTŐ István: *Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon* (= Irodalomtörténeti Füzetek 21). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958.
- RÉV Mária: Szaltikov-Scsedrin fogadtatása és értelmezése Magyarországon (1859–1945). *Filológiai Közöny* 1968/1–2.
- SÓTÉR István: Párhuzamos jelenségek a XIX. század magyar és orosz irodalmában. *Világirodalmi Figyelő* 1962/1. 1–11.
- SÓTÉR István: A verses regény és a regény (Az Anyegin és a magyar irodalom). *Kritika* 1966/8. 23–28.
- SÓTÉR István: Tolsztoj Magyarországon. In: OSZTOVITS Ágnes (szerk.): *Költő és próféta. A magyar sajtó Tolsztojról*. Budapest, Magvető, 1978. 5–26.
- SZERB Antal: *A világirodalom története*. Budapest, Magvető, 1962.
- SZIKLAY László: *Szomszédainkról. A kelet-európai irodalom kérdései*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974.
- SZŐKE György: Költői világkép és a műfordítás hűsége. Lermontov magyar tolmácsolásának problémái. *Filológiai Közöny* 1970/3–4. 112–123.
- VAJDA György Mihály: A magyar olvasóközönség megismerkedése az orosz drámairodalommal. In: *Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 295–314.
- ZÖLDHELYI Zsuzsa: Szabó Endre, az orosz irodalom magyar népszerűsítője. In: *Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből 2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 138–200.
- ZÖLDHELYI Zsuzsa: Gondolatok Turgenyev fogadtatásának néhány párhuzamáról Magyarországon és az Osztrák–Magyar Monarchia szláv népeinél (XIX. század). In: KRAUSZ Tamás – SZVÁK Gyula (szerk.): *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára*. Budapest, Pannonica, 2003. 291–296.
- ZÖLDHELYI Zsuzsa (szerk.): *Orosz írók magyar szemmel 1–2*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1986. (Tetszés szerint választott szövegek.)
- ЗЕЛЬДХЕЙИ-ДЕАК, Жужанна: Из истории художественного перевода произведений русской литературы в Венгрии (1840–1860-е гг.). *Hungaro-Slavica* 1988. Budapest, ELTE, 1988. 69–83.
- ПОПОВИЧ, Антон: *Теория перевода*. Bratislava, 1980.